

Наталя Шліхта,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії*

Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ПРАГНУЧИ ІЗОЛЮВАТИ ЦЕРКВУ: ДО ПИТАННЯ ПРО ХАРАКТЕР РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ В РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ (1940–1980-І РОКИ)

Розглядається один з важливих аспектів радянської політики у релігійній сфері – намагання режиму повністю ізолювати Церкву від суспільства. З цією метою проаналізовано податкову політику щодо Церкви та контроль держави над богословською освітою. Дослідження здійснено на основі неопублікованих матеріалів центральних архівів України та Російської Федерації.

Ключові слова: Церква, Православна Церква, радянське керівництво, державно-церковні взаємини, податкова політика, богословська освіта.

Підходячи до розгляду державно-церковних взаємин у СРСР, більшість дослідників дотримуються тієї ж думки, що і Джон Андерсен, який назвав «коливання» найкращою метафорою для визначення характеру офіційної політики в релігійній сфері [21, с. 2]. У повоєнний період офіційне ставлення до Православної Церкви тричі майже радикально змінилося: від державно-церковного «порозуміння» пізньосталінської доби до широкомасштабної хрущовської антирелігійної кампанії та до нової «лібералізації» в державно-церковних взаєминах у брежнєвський період.

Попри такі часті коливання, можемо виокремити деякі основоположні незмінні принципи, які визначали ставлення радянського керівництва до Російської Православної Церкви (далі – РПЦ) протягом усього повоєнного періоду. Одним із головних завдань завжди залишалась ізоляція Церкви від суспільства, що передбачало витіснення її служителів на маргінеси радянського соціуму та позбавлення Церкви можливостей здійснювати своє суспільне служіння. Аналіз двох, здавалося б, зовсім не пов'язаних між собою аспектів офіційної політики щодо Церкви – податкової політики та контролю над богословською освітою – дозволяє простежити, як виконувалося це завдання.

Окремі дослідники вже писали деякі свої спостереження як щодо використання податкової політики [15; 18], так і щодо використання богословської освіти [17; 19] для встановлення контролю над Церквою. Однак ні у вітчизняній, ні в зарубіжній історіографії усе ще немає розвідки, яка б усебічно розглядала прагнення радянського керівництва ізолювати Церкву від суспільства. Досліджуючи один з аспектів радянської політики в релігійній сфері, наша стаття дає змогу коректніше визначити, яке місце відводилося в ній РПЦ і, відповідно, якими були умови життя православної громади на теренах України в радянську добу.

Нормативне регулювання: податкова політика. Хоча офіційне ставлення до РПЦ й було суттєво модифіковане у 1943 р., повоєнна система оподаткування

Церква стала прямим продовженням попередніх практик. Юридичним підґрунтям цієї політики було формулювання соціального статусу єпископату, духовенства і світських церковних служителів, подане у циркулярі № 258 Народного комісаріату юстиції від 15 грудня 1923 р. «Служителі культу» визначались як «особи вільних професій» – категорія на маргінесах радянського суспільства, що підлягала надмірному оподаткуванню [5, арк. 36].

Радянське законодавство ранньосталінського періоду виділяло ще одну категорію для означення найбільш небажаних «соціальних девіантів» – «особи з нетрудовими прибутками». Звичною практикою у 1920–1930-х роках був розгляд «служителів культу» як «осіб з нетрудовими прибутками». Яскраву ілюстрацію знаходимо в постанові Ради народних комісарів СРСР від 11 вересня 1937 р. «Про самооподаткування населення». Попри те, що постанова розроблялась уже після прийняття Конституції 1936 р., яка декларувала легальний принцип рівності всіх громадян, вона все ж відносила представників духовенств до «осіб з нетрудовими прибутками» [15, с. 103].

Указ Президії Верховної Ради СРСР від 30 квітня 1943 р. «Про прибутковий податок з населення», що залишався чинним до розпаду СРСР, чітко визначав ступінь «соціальної ворожості» певних категорій населення. Указом усі «особи вільних професій» поділялися на дві групи. Перша група оподатковувалася за статтею 18, яка передбачала прибутковий податок 69 % із заробітку від приватних практик лікарів, адвокатів, викладачів та ін. Інша група оподатковувалася за статтею 19, що зобов'язувала сплачувати податок 81 % з прибутку «некооперованих кустарів» та інших осіб, які не працюють за наймом [5, арк. 34]. Постанова Ради Міністрів СРСР № 2584 від 3 грудня 1946 р. «Про порядок оподаткування служителів релігійних культів» і супровідний циркуляр № 870 Міністерства фінансів від 13 грудня того ж року відносили «служителів культу» до другої групи: «Прибутки служителів культів від здійснення релігійних обрядів [...], а також прибутки від будівель і сільського господарства оподатковувати за Ст. 19 Указу» [5, арк. 34].

Попри це, постанова все ж частково враховувала ті зміни, які відбулись у ставленні влади до Церкви, до церковної ієрархії після державно-церковного порозуміння 1943 р. Цей документ, наприклад, чітко розрізняв прибутки, що їх отримували архієреї та духовенство від «власне релігійної» діяльності та з «інших» джерел. Прибутки єпископату від адміністрування єпархій, заробітна платня священників за участь у діяльності парафіяльної адміністрації, а також прибутки, що їх отримувало вище і нижче духовенство за цивільну діяльність (викладання, публікація праць тощо) мали оподатковуватися за статтею 5 згаданого указу – як заробітна плата робітників і державних службовців [5, арк. 34–35]. Матеріали дослідження не дають підстав стверджувати, що таке диференційоване оподаткування якимось чином допускало можливість перегляду юридичного і соціального статусу єпископату і духовенства. Служителів Церкви у такий спосіб лише «заохочували» жертвувати своїми прямими обов'язками заради світських занять.

Економічний тиск змушував вище і нижче духовенство звертатися до Ради у справах РПЦ і Міністерства фінансів із численними проханнями про оподаткування

їхніх прибутків за статтею 18 указу. Окрім того, єпархіальні архієреї часто просили розширити перелік «позалітургійних» практик, які оподатковувалися за статтею 5 [10, арк. 15; 11, арк. 2; 3, арк. 64–66]. Такі звернення зумовлювалися розмитістю формулювань юридичних документів, відсутністю чіткого визначення, що становило «літургійну», а що «адміністративну» діяльність єпископату. Це створювало простір для маневрування фінансовими органами і обласним уповноваженням, які, залежно від обставин (у т. ч. й особистого характеру), могли легко довести необхідність застосування статті 19 чи статті 5 у кожному конкретному випадку.

Загальний огляд таких прохань, підготований заступником голови Ради у справах РПЦ Бєлишевим у серпні 1954 р., розкриває ставлення радянського керівництва до Церкви. Бєлишев заявляв, що будь-який перегляд оподаткування ставав дією, що набувала важливого «політичного значення». На його переконання, відмова від застосування статті 19 на користь статті 18, уже не говорячи про застосування статті 5 для оподаткування «служителів культу», неодмінно справить враження «і для зовнішнього світу і всередині держави» про «зміну нашого ставлення до церкви» [5, арк. 84]. Він обґрунтовував політичну доцільність збереження попередніх практик: «[Ці прохання] викликані не матеріальними, а принциповими міркуваннями. Церква таким чином хоче домогтися визнання її якоюсь суспільно-корисною організацією в нашому соціалістичному суспільстві» [5, арк. 84]. Якщо дещо модифікувати останнє речення – «не лише економічними, але й принциповими міркуваннями» – отримаємо недвозначне визнання того, що податкова політика ставала інструментом витіснення Церкви на маргінеси суспільного життя.

Податкова політика пізньосталінського періоду аж ніяк не підпадає під визначення «ліберальна», і все ж її розкритикували як «занадто ліберальну», коли розпочалась хрущовська антирелігійна кампанія. Постанова Ради Міністрів СРСР № 263 від 16 березня 1961 р. «Про посилення контролю за виконанням Законодавства про культу» стандартизувала оподаткування церковних служителів, усі прибутки яких віднині підлягали оподаткуванню за статтею 19 [8, арк. 26]. Більше того, дія цієї статті поширювалася також на світських служителів Церкви, передовсім хористів і диригентів церковних хорів [8, арк. 26].

Обґрунтовуючи необхідність таких змін, Рада у справах РПЦ вказувала на соціальні – не економічні – причини. У своїй доповіді під час Всесоюзної наради уповноважених Ради у справах релігійних культів голова Ради у справах релігійних культів А. А. Пузін підкреслив, що попередня практика, коли «некооперований кустар, кравець чи швець, наприклад, обкладається вищим податком, ніж єпископ» була «соціально несправедливою» [16, с. 19]. У своїй доповіді Пузін недвозначно артикулював роль податкової політики як інструменту «відштовхування» людей від Церкви. Терміни «ненормальність» і «неможливість толерувати надалі» були імпліцитними, коли він змальовував, як хористи і диригенти церковних хорів поєднували свою службу в церкві із роботою в різноманітних громадських, культурних, освітніх установах. Тому важливим завданням податкової політики визначалось: «допомогти» «деяким з них зрозуміти, чому й кому служать їхні таланти і здібності» [16, с. 19].

Аналіз документів, що походять із церковного середовища, дозволяє краще збагнути нерозривний зв'язок між оподаткуванням церковних служителів і визначенням їхнього місця в соціальній ієрархії. У березні 1969 р. єпископа Володимира (Сабодана) призначили тимчасово управляти Чернігово-Ніжинською та Сумсько-Охтирською єпархіями. Невдовзі він підготував своє перше подання щодо перегляду оподаткування [12, арк. 77–79]. У своєму зверненні до Міністерства фінансів і Ради у справах релігій, написаному через два роки після призначення (лист від 30 березня 1971 р.) єпископ Володимир констатував, що усі його попередні прохання не дали жодних результатів. Відчай змусив єпископа відкрито порівняти свій соціальний статус із «соціальними дев'янтами» (це порівняння латентно проходило у сотнях подібних звернень). Більше того, він стверджував, що його становище було навіть гіршим, адже: «Навіть через суд, якщо людину судять як злочинця, і то утримують від його щомісячних прибутків лише 25 %» [12, арк. 79]. Таке визнання, підкреслимо, було зроблене в період певного покращення державно-церковних взаємин після приходу до влади Брежнєва.

«Соціальна ворожість» Церкви та її служителів ніколи не ставилася режимом під сумнів, а її ізоляція від суспільства посилювалася за кожної нагоди, у т. ч. через оподаткування. «Наша партія і уряд не міняли своє ставлення до релігії [...] в ході Великої Вітчизняної війни». Таке офіційне роз'яснення містилось у таємному листі ЦК КП(б)У від 27 березня 1945 р. до державних і партійних функціонерів на місцях [17, с. 111].

Адміністративне регулювання: контроль над богословською освітою.

Радянська практика показує, що навіть богословська освіта часто ставала для влади інструментом суспільної ізоляції Церкви. Держава могла легко використовувати богословську освіту у своїх інтересах, адже мала практично необмежений контроль над діяльністю богословських шкіл РПЦ. У 1952 р., коли умови державно-церковних домовленостей 1943 р. все ще залишалися в силі, керівництво Ради у справах РПЦ визначило права уповноважених щодо духовних семінарій та академій. Уповноважені мали право переглядати положення й навчальні програми богословських закладів, ознайомлюватись із біографіями семінаристів та викладачів. Вони могли наглядати за вступною процедурою, відхиляти заяви на вступ небажаних кандидатів, переглядати результати іспитів. Уповноважених заохочували моніторити всю адміністративну документацію богословських закладів, їхні звіти, підготовлені для «Учбового комітету» Священного Синоду, стежити за тим, щоб вони чітко дотримувались інструкцій, що надходили від патріарха і Священного Синоду [9, арк. 86]. З моменту розгортання хрущовської антирелігійної кампанії уповноважені звично розглядали свої «права» як «обов'язки», що перетворювало Раду у справах РПЦ, а згодом Раду у справах релігій на ефективний інструмент втручання у систему богословської освіти РПЦ.

У цьому контексті перед дослідником постає питання: чи і яким чином заклади богословської освіти готували майбутніх священиків і богословів не лише до праці за покликанням, але й до життя в радянському соціумі. Відповісти на це запитання можна проаналізувавши, які саме дисципліни, окрім основних богословських, еkleзіологічних і літургійних, включалися до навчальних програм. Йдеться про

навчальні дисципліни які, з одного боку, розвивали практичні пастирські навички, а з іншого – давали загальну гуманітарну і суспільну освіту.

Дискусія навколо питання про те, якою повинна бути освіта у богословському закладі – «власне богословською», а чи більш фундаментальною, час від часу загострювалася протягом церковної історії. Обидві альтернативи мали як своїх прихильників, так і опонентів. Тому коректно оцінити вибір керівництва Московського патріархату на користь «власне богословської» освіти можемо лише взявши до уваги радянський контекст. А цей вибір був насамперед зумовлений бажанням режиму повністю ізолювати Церкву від суспільства. Оцінка закритої системи богословської освіти, запропонованої Тридентським собором, що її через декілька століть дали отці Другого Ватиканського собору, як видається, досить влучно окреслює і характер богословської освіти в радянській державі: «[Закрита система освіти може] забезпечити підготовку життєздатного і загалом слухняного духовенства. Але також духовенства, відокремленого від людей, все більш і більш ізолюваного у той час, коли світське суспільство йде своїм шляхом» [22, с. 23]. Найважливішою видається друга частина речення: священники, які здобули винятково богословську освіту, не можуть належно задовольняти потреби суспільства в період глибоких соціальних трансформацій, яскравим виявом якого став радянський експеримент.

У 1946 р. «Учбовий комітет» Священного Синоду прийняв «Положення про православні духовні семінарії» і «Положення про православні духовні академії». Схвалені Радою у справах РПЦ навчальні програми містили декілька предметів, спрямованих на виховання «добрих громадян», – відповідно до одного з двох сформульованих тоді основних завдань богословської освіти. У програмі Волинської духовної семінарії на 1947 р., зокрема, читаємо: «Вони [мають бути] істинними християнами, залишаючись органічною частиною сучасного світу. Ставши представниками християнської культури, наші вихованці будуть носіями культури загалом» [2, арк. 117–118]. З цієї метою, окрім історичних курсів (церковна історія, національна, світова) до навчальних програм вводили такі предмети, як: «Конституція СРСР», «Практичне керівництво для пастирів», «Основи психології» та «Огляд філософських вчень» (для семінарій), а також «Гомілетика», «Історія християнської проповіді і церковне проповідництво», «Християнська психологія», «Християнська педагогіка», «Логіка» й «Державний устрій СРСР» (для академії) [1, арк. 16, 19].

Порівняння з програмами духовних академії, розробленими у 1957 р., виявляє зникнення всіх цих предметів, окрім «Гомілетики» й «Логіки», та й то лише для Ленінградської духовної академії [7, арк. 49]. Аналогічна тенденція спостерігається і щодо програм семінарій: «Конституція СРСР» залишилась єдиним предметом, що його не заторкнули зміни [7, арк. 48]. Особливо показовим є той факт, що вивчення радянського законодавства про культ – безперечно, основного юридичного дороговказу для духовенства – не передбачалося програмою курсу «Церковні положення», хоча цей курс і мав забезпечувати виклад церковного законодавства й засад державно-церковних взаємин [14, арк. 63].

Розглянуті нами зміни віддзеркалювали зміни в державній політиці щодо Церкви і відбувалися з певною закономірністю. Першими з навчальних програм було

викреслено предмети, які служили досягненню того, що визначалось «Учебним комітетом» як виховання «добрих громадян» і «носіїв загальнолюдської культури», тобто підготовці майбутніх священиків до життя в радянському соціумі. Згодом з навчальних програм зникли також предмети, які мали сформувати практичні навички, що їх священнослужителі потребували для спілкування зі своїми парафіянами поза Літургією.

Найперші суттєві зміни ініціювало Міністерство вищої освіти у 1948 р., коли умови негласних домовленостей 1943 р. вперше піддали ревізії. Міністерство запропонувало виключити «Основи психології» та «Огляд філософських вчень» з навчальних програм семінарій, а також «Християнську психологію», «Християнську педагогіку» та «Історію філософії» і «Логіку» – з навчальних програм академій [1, арк. 143–144]. Озвучуючи погляди сучасного керівництва Московського патріархату, протоієрей Владислав Ципін стверджує, що ініціатива Міністерства освіти «спрямовувалась на те, аби знизити загальний освітній рівень духовенства, посилити ізоляцію Церкви від суспільства, і звести богословську освіту до підготовки требовиконавців» [19, с. 630]. «Учебний комітет» Священного Синоду, який був зобов'язаний дати належну оцінку цим «пропозиціям» у 1948 р., натомість, зайняв, здавалося, протилежну позицію, ухваливши звести до мінімуму кількість загальних дисциплін у навчальних програмах богословських закладів. Таке рішення видавалося досить обґрунтованим. «Учебний комітет» акцентував увагу на тому, що семінаристи не мали жодної базової богословської освіти, а тому мушили починати навчання практично з нуля. А це, своєю чергою, змушувало пожертвувати загальними дисциплінами: «Чотирьох років семінарського навчання ледве вистачає, аби вивчити Богословські науки і знайти час для частого відвідання богослужінь» [1, арк. 132–133]. Наскільки таке рішення зумовлювалося прагматичними розрахунками церковної влади, а наскільки вимогами режиму – питання, що має недовозначну відповідь.

Програма Волинської духовної семінарії, розроблена у 1947 р., містила положення про важливість загальної гуманітарної освіти і громадянської підготовки семінаристів. Керівництво семінарії особливо підкреслювало, що навіть Отці та Вчителі Церкви розпочинали свою діяльність на благо Церкви лише після того, як «пройшли крізь діалектику світської освіти» [2, арк. 117]. Безперечно, такий неприхований протест проти закритої системи освіти відображав погляди лише керівництва цієї семінарії, яка посідала досить специфічне становище в системі богословської освіти РПЦ, завдяки своєму географічному розташуванню. Погляди керівництва Московського патріархату, натомість, можемо розглянути на основі рішень Священного Синоду.

Систематичний аналіз виявляє дивну послідовність у поглядах Священного Синоду, повністю несумісних із наведеним щойно формулюванням «Учебного комітету». Протягом 1950–1960-х років цей комітет неодноразово наголошував на необхідності забезпечення належної загальної гуманітарної та політичної підготовки майбутніх священиків задля забезпечення «нерозривного зв'язку з життям усього радянського народу» [4, арк. 35, 41]. Для досягнення цього робилися найрізноманітніші кроки. Наприклад, поширення набула практика проведення лекцій на теми важливих подій радянської історії, програми чи не кожної дисципліни

неодноразово переглядалися, щоб посилити їхнє гуманітарне і соціальне звучання [6, арк. 120].

Майже всі звіти Ради у справах РПЦ та її уповноважених про богословську освіту закінчувалися категоричною ремаркою про «політичну недопустимість» будь-якого перегляду закритої системи освіти, адже це неодмінно сприятиме інтеграції духовенства у радянське суспільство і дасть священикам змогу краще почуватися перед суспільно-політичними викликами. Промова члена Ради І. І. Сівенкова на інструкційній нараді уповноважених 20 січня 1959 р. є досить показовою. Засуджуючи будь-які намагання церковного керівництва забезпечити загальну гуманітарну і практичну підготовку майбутніх священиків, Сівенков стверджував: «Це робиться не для того, щоби майбутні [...] священики були свідомими радянськими громадянами, а для того, щоби вони могли краще пристосуватися до сучасних умов, щоби уміли успішно впливати на віруючих» [13, арк. 120].

Інтерпретуючи подібні формулювання, Михайло Шкаровський резюмує: «Власти остерігались усебічно підготованих священнослужителів» [20, арк. 85]. І це зрозуміло, адже щоби маргіналізувати «традиціоналістичних требовиконавців», потрібно докладати значно менше зусиль, аніж у випадку із високоосвіченими «сучасними» священиками.

Матеріали дослідження змушують поставити сумнів поширену в історіографії тезу про те, що РПЦ стала «державною» Церквою в радянській державі. Повний контроль держави над Церквою, залежність Церкви від державних нормативних документів, використання державою Церкви у своїх інтересах – усе це, безперечно, є ознаками одержавлення Церкви. Якщо підходити до розгляду питання винятково з цієї перспективи, то характеристика РПЦ як «державної» буде набагато коректнішим визначенням державно-церковних взаємин у повоєнний період, аніж цитування декрету про відокремлення Церкви від держави 1918 р. Однак таке судження є помилковим, оскільки повністю ігнорує іншу – суспільну – складову категорії «державна Церква». Державна Церква справді використовується державою для виконання різноманітних завдань її внутрішньої політики. Водночас світська влада визнає за Церквою її роль як важливого суспільного агента.

Натомість тогочасна дійсність була цілком протилежною. Найрізноманітніші інструменти – у т. ч. й ті, які проаналізовані у цій статті, – використовувалися режимом, щоб ізолювати Церкву від суспільства, маргіналізувати її служителів, позбавити Церкву будь-якої можливості виконувати своє суспільне покликання. Наше дослідження, таким чином, дозволяє коректніше оцінити виклики, що постали перед Церквою, й об'єктивніше охарактеризувати становище православної громади в Україні в радянську добу.

1. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). – Ф. 6991. – Оп. 2. – Д. 37.
2. ГАРФ. – Ф. 6991. – Оп. 2. – Д. 42.
3. ГАРФ. – Ф. 6991. – Оп. 2. – Д. 98.
4. ГАРФ. – Ф. 6991. – Оп. 2. – Д. 101.

5. ГАРФ. – Ф. 6991. – Оп. 2. – Д. 125.
6. ГАРФ. – Ф. 6991. – Оп. 2. – Д. 177.
7. ГАРФ. – Ф. 6991. – Оп. 2. – Д. 201.
8. ГАРФ. – Ф. 6991. – Оп. 2. – Д. 302.
9. Российский государственный архив общественно-политической истории. – Ф. 17. – Оп. 132. – Д. 569.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 52.
11. ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 75.
12. ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 278.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5028.
14. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 2972.
15. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 / О. Є. Лисенко; НАН України; Інститут історії України. – Київ: Інститут історії України, 1998. – 404 с.
16. Об усилении контроля за выполнением Законодательства о культах. Доклад председателя Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР А. А. Пузина на Всесоюзном совещании уполномоченных Совета (18 апреля 1961) (Для служебного пользования) / А. А. Пузин. – Москва, 1961. – 54 с.
17. Пашенко В. О. Православ'я в новітній історії України / В. О. Пашенко. – Полтава: Полтавський державний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка, 1997. – Част. 1. – 354 с.
18. Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в XX веке / Д. В. Поспеловский. – Москва: Республика, 1995. – 511 с.
19. Цыпин В. История Русской Церкви 1917–1997 / прот. В. Цыпин. – Москва: Изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – 830 с.
20. Шкаровский М. В. Русская православная церковь и Советское государство в 1943–1964 годах: От «перемирия» к новой войне / Михаил Шкаровский. – Санкт-Петербург: ДЕАН+АДИА-М, 1995. – 216 с.
21. Anderson J. Religion, state and politics in the Soviet Union and the successor states, 1953–1993 / John Anderson. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – 236 p.
22. The Ministry: clerical and lay. Papers read at the 1988 Summer Meeting and the 1989 Winter Meeting of the Ecclesiastical History Society / [ed. W. J. Sheils, D. Wood]. – Oxford : Basil Blackwell, 1989. – 446 p.

SUMMARY

Natalia Shlikhta

Towards the isolation of the Church: An aspect in the study of Soviet religious policy (1940s – 1980s)

The article examines one of the important aspects of Soviet religious policy, namely, the regime's attempt to isolate the Church from society. Towards this end, the author focuses on tax policy and state control over the system of theological education. The investigation mainly draws from unpublished sources from the central archives of Ukraine and the Russian Federation.

Key words: Church, Orthodox Church, Soviet regime, church-state relations, tax policy, theological education.